

**ЭКСЛИБРИСЫ СВЯТОСЛАВА ГОРДИНСКОГО**

*Рассматривается творческий задел Святослава Гординского, труды которого сыграли важную роль в художественной жизни Украины 20–30-х гг. Анализируются экслибрисы, что были посвящены выдающимся деятелям того периода.*

**BOOK-PLATES OF SVYATOSLAVA GORDINSCOGO**

*Creative reserve of Svyatoslava Gordinscogo, labours of which played an important role in the artistic life of Ukraine 20–30th, is examined Book-plates, that was devoted to the prominent figures of that period, are analysed.*

*Стаття надійшла 10.10.08*

УДК 655.15(477.83-25)(091)»18»

**О. В. Палюх**

*Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України*

**ШРИФТОВА ГАММА ТА ОЗДОБЛЕННЯ ДРУКАРНІ  
СТАВРОПІГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТУ (XIX ст.)**

*На основі каталогів взірців шрифтів та оздоблювального матеріалу друкарні Ставропігійського інституту 1849 та 1891 рр. висвітлено художньо-технічні можливості книговидання Львова XIX ст.*

Історія книговидання Львова тісно пов'язана з діяльністю друкарні Ставропігійського братства, яке впродовж XVI–XVIII ст. відігравало важливу роль культурного і просвітницького осередку для українського населення, а 1788 р. реорганізованого австрійською владою у Ставропігійський інститут. Повернена у власність інституту 1793 р., друкарня розпочала черговий етап свого розвитку в нових владних умовах. Позбавлена королівських привілеїв на друкування книг, під патронатом юридично невизначеного Ставропігійського інституту, технічно слабо оснащена, із запасом старих зношених «черенок» архаїчної кирилиці друкарня вступала у ринкові відносини XIX ст. [7, с. 65]. Для того, щоб гідно конкурувати з іншими друкарськими закладами, необхідно було створити відповідну технічну базу, мати різноманітний шрифтовий та оздоблювальний матеріал, а також високого рівня обслуговуючий персонал.

Відзначимо, що різноаспектну діяльність Ставропігійського братства, а пізніше інституту, на сьогодні доволі повно висвітлено в українській історіографії. Це праці істориків минулого: Д. Зубрицького, Я. Головацького, А. Петрушевича, І. Левицького, І. Свенціцького, І. Огієнка, С. Бендасюка, А. Генсьорського, І. Крип'якевича, а також сучасні дослідження Я. Ісаєвича, І. Орлевич та О. Киричук. У цих дослідженнях розглянуто також історію видавничої справи Ставропігії та її друкарні. Однак, зосереджуючи свою увагу на репертуарі видань, їх мовному розмаїтті, накладях випущеної продукції,

технічній потужності виробництва, вираженої в машино- та персоналоодинацях, надзвичайно скупі подана характеристика шрифтового та оздоблювального ансамблю видань, що особливо стосується книги XIX ст.

Метою нашого дослідження є на основі каталогів взірців шрифтів та декоративного матеріалу, виданих друкарнею Ставропігійського інституту в XIX ст., проаналізувати художньо-технічні можливості книговидавання зазначеного періоду.

Поставлена у скрутне становище, що пов'язане з одного боку, з фінансовими проблемами та технічними можливостями, а з другого — владними і цензурними обмеженнями, які стосувалися, зокрема, і шрифтового оформлення українських видань (заборона використання «гражданки» та нав'язування «латинки»), друкарня, тим не менше, поступово виходила з кризи, що розтягнулася майже на чверть століття [1, с. 58–59]. У 1816 р. Ставропігійський інститут запросив вправного гісера для переливу, оновлення і поповнення шрифтів друкарні й ця робота тривала до 1820 р. [16, с. 48] Це дало відчутний результат: у 1821–1830 рр. друкарня випустила 19 книг церковнослов'янською мовою [5, с. XVI].

Переломним моментом у видавничій діяльності Ставропігії стало реформування у 30-ті рр. друкарні її префектом, відомим істориком Д. Зубрицьким. З його ініціативи було проведено генеральну ревізію друкарні, яка виявила значні зловживання персоналу стосовно обладнання, вжито заходів з упорядкування шрифтів та встановлення нагляду за їх доцільним використанням, укладено контракт з фахівцем-друкарем. Під наглядом Д. Зубрицького друкарня Інституту починає набувати характеру комерційного підприємства, що проявилось в укладанні вигідних угод на розповсюдження видань, підвищенні цін на церковні книги та отриманні відповідних прибутків, розширенні видавничого асортименту за рахунок освітньої та світської літератури [7, с. 69].

Чергове оновлення видавничої бази Інституту припало на 40-і–початок 50-х рр. XIX ст. У цей час Ставропігійський інститут через свого уповноваженого Ю. Вислобоцького веде переговори з власниками машинобудівних заводів та торговельних фірм Австрії та Німеччини, зокрема у 1847 р. укладено контракт на постачання латинських шрифтів віденською фірмою Лезера та Міллера [7, с. 70], а також налагоджено зв'язки з державною друкарнею у Відні щодо фахової підготовки учнів Ставропігійської друкарні [11, с. 3].

Підсумком піввікової діяльності друкарні Інституту у XIX ст. став каталог зразків її шрифтів «Cyrillisch-slawische, ruthenische, deutsche und polnische Probe-Schriften der Buchdruckerei des Lemberger gr. kath. Stauropigian-Instituts», виданий у Львові 1849 р. у м'якій паперовій оправі, форматом — 33,5×21 см, обсягом — 24 аркуші одностороннього друку на папері, що нагадує пергамент, з частковою пагінацією (17 — непагінованих, 7 — пагінованих сторінок) [14]. Верхня сторінка обкладинки служила водночас і титулом самого видання: у рамці, скомпонованій з простих ліній у поєднанні з виконаним у синьо-

жовтих тонах візерунковим рослинним орнаментом, розміщено основний напис у синьо-жовто-червоній палітрі кольорів, набраний шрифтом різного кеглю та гарнітури.

Дві треті каталогу займають власне взірці шрифтів друкарні, а ще третину — зразки оздоблювального матеріалу (лінійки, дужки, наріжники, віньєтки та політипажі). Усі зразки виконано монохромно чорною фарбою. Проби шрифтів нумеровані й складають 83 позиції. Одинадцять перших позицій — взірці кириличного шрифту різного кеглю та насиченості, дванадцять — приклад «гражданки». Жодна з цих позицій не має відповідного підпису, тому лише умовно ми можемо судити про розмірний ряд цих шрифтів. Подані німецькою мовою відповідники назв фігурують у переліку німецьких та польських шрифтів. Найменшим за розміром є шрифт «Perl Gotisch» (5 п.), найбільшими — шрифти для друку афіш, розміри яких не зазначено. Загалом же розмірний діапазон шрифтів окреслено кеглями: «нонпарель» (6 п.), «петит» (8 п.), «гармонд» (вживаний зараз під назвою «корпус», 10 п.), «цицero» (12 п.), «міттель» (14 п.), «терція» (16 п.), «текст» (20 п.), подвійними шрифтами, а також не вживаними сьогодні «сабон» та «міссаль». Групу німецьких шрифтів представлено готичним, фрактурним та компактним видами літер, польські — єгипетським шрифтом та антиквою. За рисунком це: рублені, із зарубками контрастні та малоконтрастні, а також брускові шрифти. Згідно з каталогом друкарня володіла прямими і курсивними шрифтами, які могли бути різні за насиченістю: світлі, півжирні та жирні. Каталог презентує наявні у друкарні декоративні шрифти («Zierschriften»), які використовувалися для набору заголовків. Серед німецьких шрифтів виділяється писемна готика («Tertia Schreibschrift»).

Цікавою є сама композиція видання. Для кращої візуалізації переваг того, чи іншого шрифту використано реальні тексти. Залежно від величини шрифту на кожну позицію припадає 2–4 рядки тексту. Так кирилицею набрано п'ятидесятий псалом «Помилуй мя Боже по величѣй милости твоей» [6, с. 7–10] та молитву до пресвятої Богородиці «Достойно есть яко воистинну блажити тя Богородицу» [6, с. 13–14], «гражданкою» — невстановлений нами релігійний текст. Німецькі шрифти репрезентовано також молитовним текстом, а польські — фрагментом праці Д. Зубрицького «Granice między ruskim i polskim narodem w Galicyi» [15, с. 3]. Лише незначну частину шрифтів рекламовано окремими висловлюваннями або переліком назв країн чи міст. Німецькі та польські зразки, окрім літерного містять ще цифровий комплект шрифту. Шрифтову гамму каталогу завершують зразки нот.

Декор друкарні складають різного виду лінійки (одинарні, подвійні, асюре; світлі, жирні), дужки, нескладні фігурні кінцівки та прості орнаменти геометричного (кола, ламані, ромби), рослинного (розетки, ромашки, чотирилистники) характеру, а також стилізовані прикраси у вигляді «сонечок», «ангеликів», «лент». У каталозі представлено оздоблення зі складним плетивом для компонування рамок, кутові прикраси з рослинними

та людськими (зображення жіночих постатей) мотивами. Особливий інтерес становить комплект віньєток та політипажів друкарні. Це різновеликі герби із зображенням двоголового орла, різноманітні візерунчасті рамки з місцем для напису і без, зображення сакрального та світського характеру. У каталозі представлено харизматичні образи Ісуса Христа та Діви Марії, сцени оплакування померлих, надгробна символіка. Світські мотиви відображено у композиціях, що репрезентують різні види людської діяльності, наприклад: наукову — книги, глобус, географічні карти, сільськогосподарську — мішки і корзини із зерном та городиною, музичну — набір музичних інструментів. Подані у каталозі матеріали свідчать про доволі високий для свого часу технічний і технологічний рівень друкарні, що забезпечувало належну якість та художню цінність її видань. Це було важливим особливо для поширення української книги. Визначну роль друкарні Ставропігійського інституту підкреслював І. О. Левицький: «Не только между львовскими, но вообще между всеми типографическими заведениями, как в Галичине, так и в прочих краях австро-венгерской империи, в которых уроженцы австро-угорской Руси печатали свои произведения, Ставропігійская типография во Львове занимает первое место» [5, с. XVII].

Однак найбільший розмах діяльності друкарні Ставропігійського інституту припадає на другу половину XIX ст. Цьому сприяли різні обставини, зокрема активізація видавничої діяльності різноманітних товариств як наприклад: «Галицько-руської матиці», «Общества им. М. Качковского», «Просвіти», потреба у церковно-релігійній літературі, а також наявність у друкарні кваліфікованих працівників та ретельних керівників, що сумлінно ставилися до виконання своїх обов'язків, тим самим забезпечуючи високий рівень друкованих видань [1, с. 61–62]. Про це свідчать доповідні записки управителів друкарні: «брак матеріалу и второй машины wpłyває на провадження печатні понеже Заведательство мусить на первом містци ставити Институтські роботи перед всім школьні, за которіи не впливають грошей до печатні, а если печатня буде в состоянні всякіи роботи принимать без всяких завадив то и доход печатни може умножиться» [12, с. 2], «звертаю увагу ... на тое, що в протягу сего року не справлено жадних нових черенок, що не мало wpłyває на приходи печатні при теперешной конкуренції...» і далі: «в печатні як только через еден рок не справляеся нових черенок, то потому ради не мож собі дати и каждая партія нарікає, або и отходит» [12, с. 22], «отстраняти работу из за неимения черенок нестану — в таком случае потерпело би только реноме типографии» [13, с. 8].

Починаючи з 60-х рр. іде інтенсивне оновлення друкарні: збільшується парк машин, переливаються старі шрифти, замовляються нові, переплановується приміщення самої друкарні [4, с. 85]. Наприкінці 80-х—на початку 90-х рр. вона стає одним з найкращих поліграфічних закладів Львова. «Типография Ставропігійского Института, найстаршая в целой Галичине, заосмотрена пребогато во всякій шрифт: церковно-словенскій, русскій, польскій, немецкій,

греческій и латинскій, затем может удовлетворити всякія требованія. В ней есть теперь три большіи и одна меньшая машины типографскіи, а кроме того изготовляются в ней уже и стереотипы и т. п. В настоящую пору занято в ней около 40 рабочих» — так змальовує друкарню «Временник Ставропигійского Института» у 1890 р. [2, с. 207].

В епогеї свого розквіту, в 1891 р. друкарня видає каталог взірців «Русскіи черенки типографіи Ставропигійского Института упорядкованныи под управлением Ив. Пухира с концем года 1891» [9]. Розкішне багатосторінкове видання альбомного типу на крейдованому папері в елегантній полотняній ультрамаринового кольору палітурці є прикладом досягнень та майстерності найстаршого львівського поліграфічного закладу за весь час свого існування.

Оправу видання виготовлено у Львові в палітурній майстерні М. Спожарського і його сина. На титульній стороні палітурки по діагоналі розміщено напис «Взорцы письем типографіи», обрамлений з трьох боків меандровим орнаментом. Верхню лінійку декору завершує герб Львова, нижню — трираменний патріарший хрест, герб Ставропигійського братства, оформлений у вигляді круглої печатки, по контуру якої розміщено напис «Ставропигійский Институт». Основний напис та бокову орнаментацию виконано тисненням чорною фарбою. На звороті палітурки — проста тиснена рамка і назва палітурного закладу.

Формат видання 32×22 см, обсяг — 119 аркушів одностороннього друку з частковою пагінацією (54 — пагінованих, 65 — непагінованих сторінок). Показчика та змісту немає, однак конструктивно можна виділити десять наступних розділів: «Русскіи черенки», «Церковныи черенки», «Греческіи черенки», «Wzory pism» («Латинські шрифти»), «Взоры письм афішових», «Schriftproben» («Німецькі шрифти»), «Еврейскіи черенки», «Наголовки и шпицы», «Взоры ліній», «Взоры орнаментов» та «Додатки». Початок кожного розділу прикрашає титульний аркуш (шмуцтитул), різний за орнаментациєю, підбором кольорів, шрифтовим оформленням. В оздоблений за допомогою багатого декоративного матеріалу (лінійок, бордюрів, кутових елементів) у рамці розміщено назву відповідного розділу. Палітра кольорів рамок надзвичайно різноманітна: від яскравих багатофарбових до одно- та двоколірних. Гармонійне поєднання червоного, синього, зеленого, фіолетового, коричневого, жовтого і, навіть, чорного кольорів, їх відтінків, а також позолоти — надає аркушам справді мистецького вигляду. Те ж саме стосується і оформлення назв розділів, для набору яких використано широкий діапазон титульних шрифтів у різнобарвному виконанні. Окрім того, кожен сторінку каталогу окантовано рамкою у вигляді фіранки у червоно-блакитних кольорах, виняток становлять сторінки розділу орнаментів, які мають відмінні рамочні конструкції, виконані у різних кольорах. Деякі сторінки каталогу прикрашені узорчастими заставками, кінець розділу оригінальною кінцівкою.

Як і в першому каталозі, для кращої наочності шрифтової гамми використано реальні тексти. Ми встановили, що для візуалізації «гражданки»

(«русские черенки») використано фрагмент статті А. Петрушевича «О началѣ книгопечатанія на Руси вообще, а в городе Львовѣ в особенности», надрукованій у «Временнику Ставропигійского Института ... на год...1884» [8, с. 113], кириличні шрифти представлено післямовою до львівського видання «Апостола» Івана Федорова [3, с. 91]. Зразки латинського шрифту — фрагментом праці «О podziale ludzkości na rasy i szczepy» (автор нами не встановлений), а німецькі — фрагментом твору «Erste Periode vom 1 bis 26 Mai 1809 unter k. k. Oesterreichischer Regierung». Крім того, набраний текст подано у двох варіантах розміщення: без інтервалу («Без інтерленіи») та з визначеним інтервалом («На інтерленіи»).

Шрифтовий асортимент каталогу справді вражає своїм багатством та широким вибором. Розділ гражданських шрифтів нараховує 86 нумерованих позицій шрифтів та ще 16 нумерованих, уміщених у додатку. Всього ж у каталозі представлено понад 250 зразків шрифтів. Цінним вважається те, що біля номера шрифту вказано його назву, що значно полегшує роботу з каталогом, а також є важливим у термінологічному аспекті. Для прикладу візьмемо шрифти першого розділу. Розмірний ряд представлено шрифтами «нонпарель», «петит», «гармонд», «цицero», «міттель», «терція», «текст», «канон»; дво-, три-, п'яти-, шестикратними варіантами цих шрифтів і навіть 28 кратним варіантом шрифту «цицero». У розділі подано текстові та титульні шрифти. Це — прямі, курсивні та похилі шрифти, різні за насиченістю вічка (світлі й жирні) та щільністю (нормальні, вузькі, широкі). Представлено різновиди віденського, американського, англійського, ельзевірівського, єгипетського, італійського, версальського шрифту, а також шрифти «гротеск», «кларендон», «рондо» та рукописні зразки. По рисунку літери: рублені («каменные», «гротеск»), із зарубками контрастні й малоконтрастні («скелетні», брускові (єгипетські) шрифти. Велику групу становлять різноманітні декоративні («музерованые») шрифти для оформлення заголовків.

Окрім широкого спектра шрифтів, каталог містить взірці нот, ініціалів («гражданка», кириличний та латинський шрифти), декорованих різними способами, перекреслені цифри, знаки Зодіака, математичні знаки, наріжники, дужки («клямры»), дробі, різного розміру руки.

Надзвичайно багатий — декоративний матеріал каталогу. Розділ «Наголовки и шпицы» презентує найрізноманітніші заставки і кінцівки у вигляді стилізованих рослинним орнаментом рамок, кутників, візерунків-плетива, а також усіляких «метеликів», «квітів», «пташок», «путті», «гномів». Присутня також релігійна тематика у вигляді образів та ікон.

У розділі «Взоры ліній» представлено різної конфігурації лінійки: від одинарних тонких до декорованих складними геометричними та рослинними узорами лінійок, усього 232 позиції.

Розділ «Взоры орнаментов» охоплює вісім комплектів орнаментів друкарні, а саме: «Орнаmenta фиранковыи», «Орнаmenta вѣденьскіи», «Орнаmenta чорныи», «Орнаmenta французскіи», «Орнаmenta юбеловыи»,



«Орнаmenta инсератовый», «Орнаmenta архитектурничий», «Орнаmenta старый». Кожен з них має свої конструктивні елементи та специфіку. Фіранкові орнаменти складаються з елементів для оформлення вікна: фіранки, карниза, декоративних елементів для оформлення карнизу. Чорні орнаменти мають велику кількість дрібних елементів рослинного декору, по них згори часто накатували срібну або золоту плашку. Архітектурний орнамент представлено конструкціями колон, їх частин, різними видами русту, маскаронами, елементами декоративного оформлення карнизів.

У «Додатках» до каталогу подано зразки оформлення обкладинок та корінців видань, титульних написів, монохромні репродукції картин, зокрема: І. Шишкіна «Еловий лес зимой» [10], Я. Єзерського «Глинский перед судом бояр», фрагмент картини В. Коссака «Рекруты», а також художні роботи «Женский портрет», «Аллегория музыки», автори яких не вказані.

До каталогу додано також матеріали прикладного характеру: зразки розташування літер кириличного, «гражданського», латинського, грецького та німецького шрифтів у шрифт-кассі, різні види спусків полос, текстові розрахунки та розцінки робіт («Сеник dla zecerów i drukarzy lwowskich»).

Як бачимо, каталог друкарні 1891 р. порівняно з виданням 1849 р. вигідно відрізняється широтою діапазону шрифтових і оздоблювальних матеріалів, що свідчить про зростання потенціалу та значне розширення її можливостей як поліграфічного підприємства наприкінці XIX ст. Обидва видання, вочевидь, не мали комерційної складової, а виконували рекламно-інформаційну, практичну та навчальну функції. Для дослідників минулого вони є важливим комплексним джерелом достовірної інформації про розвиток друкарської справи у Львові, адже акумулюють у собі всі досягнення тогочасної поліграфії.

Таким чином, упродовж XIX ст. друкарня Ставропігійського інституту пройшла важкий шлях становлення від погано оснащеного, нерентабельного закладу до одного з найкращих і найприбутковіших поліграфічних підприємств Львова. Підтвердженням цього є видані каталоги зразків шрифтів і декору друкарні, які стали своєрідним підсумком різних періодів її діяльності, яскравим свідченням досягнень закладу та його поступу. Наявність відповідних технічних потужностей, великого асортименту шрифтів і елементів декору сприяло покращенню зовнішнього вигляду друкованих у Ставропігійській друкарні видань та підвищувало їхню конкурентну спроможність на тогочасному книжковому ринку.

1. Бендасюк С. Ю. Общерусский первопечатник Иван Федоров и основанная им Братская Ставропігійская печатня во Львовѣ / С. Ю. Бендасюк. — Львов, 1935. 2. Временник Ставропігійского Института с мѣсяцесловом на год 1890 — Львов, 1889. 3. Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова: моногр. / Я. Д. Ісаєвич — Львів, 1989. 4. Киричук О. Львівський Ставропігійський інститут як господарський комплекс за часів Габсбургської монархії (кінець XVIII — початок XX ст.) / О. Киричук // Вісник Львівської комерційної академії. [Серія «гуманітарні науки». — Львів, 2000. — Вип. 3. 5. Левицкий И. Е. Галицко-русская библиография XIX столетия с увзглядением русских изданий появившихся в Угорщине и Буковине (1801–1886) / И. Е. Левицкий. — Львов, 1888. — Т. 1. 6. Молитвенник для дѣтей.

— Львов, 1908. 7. Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII — 60-ті рр. XIX ст.) / І. Орлевич — Львів, 2000. 8. Петрушевич А. О началъ книгопечатанія на Руси вообще, а в городе Львовѣ в особенности / А. О Петрушевич // Временник Ставропігійского Института с мѣсяцесловом на год 1884. — Львов, 1883. 9. Русскіи черенки типографіи Ставропігійского Института упорядкованныи под управленіем Ив. Пухира с концем года 1891. — Львов, 1891. 10. [Режим доступу] [www.museum-online.ru/Peredvizhniki/Ivan-Ivanovich-Shishkin/Canvas/3768](http://www.museum-online.ru/Peredvizhniki/Ivan-Ivanovich-Shishkin/Canvas/3768) [Електронний ресурс]. 11. ЦДІА України у Львові, ф.129, оп.2, спр.84. 12. Там само, ф.129, оп.2, спр.91. 13. Там само, ф.129, оп.2, спр.1270. 14. Cyrillisch-slawische, ruthenische, deutsche und polnische Probe-Schriften der Buchdruckerei des Lemberger gr. kath. Staupropagian-Instituts. — Lemberg, 1849. 15. Zubrzycki D. Granice między ruskim i polskim narodem w Galicyi / D. Zubrzycki. — Lwów, 1849. 16. Zubrzycki D. Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi / D. Zubrzycki. — Lwów, 1836.

### **ШРИФТОВАЯ ГАММА И ДЕКОРИРОВАНИЕ ТИПОГРАФИИ СТАВРОПИГИЙСКОГО ИНСТИТУТА (XIX ст.)**

*На основе каталогов образцов шрифтов и декоративного материала типографии Ставропигийского института 1849 и 1891 гг. отражено художественно-технические возможности книгоиздания Львова XIX ст.*

### **TYPE GAMUT AND DECORATIVE ELEMENTS OF STAVROPIGIYSKI INSTITUTE PRINTING-HOUSE (XIX CENTURY)**

*On the basis of font standards catalogues and decorative material of Stavropigiyski Institute printing-house (1849, 1891) artistic and technical possibilities of book-publishing in Lviv (XIX century) are reflected.*

УДК 81'374

**Л. Г. Пономаренко**

*Гуманітарний університет «Запорізький інститут державного та муніципального управління»*

### **БІБЛЕЇЗМИ В СУЧАСНИХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ**

*Розглядаються особливості подання фразеологічних і лексичних біблеїзмів у сучасних українських і російських лексикографічних джерелах із урахуванням екстралінгвістичних факторів впливу на зміст словникових статей. На основі проаналізованого матеріалу пропонуються рекомендації до укладання словника-довідника біблеїзмів.*

Біблія є Словом Божим людству, Книгою Книг, яка вплинула на розвиток і формування української мови, зокрема її лексичного та фразеологічного складу. Попри цей незаперечний факт, в українській лексикографії немає повного зібрання біблійних слів і висловів, укладеного із врахуванням лінгвокультурних особливостей цих лексичних та фразеологічних одиниць у першоджерелі та особливостей їх засвоєння українською мовою.